

# USMENOST U KULTURNOM PROSTORU BOSNE I HERCEGOVINE<sup>1</sup>

Jelena Čurguz<sup>2</sup>

Univerzitet u Banjoj Luci – Fakultet političkih nauka  
ORCID not available

**DOI:** 10.5937/cm19-46009

**Sažetak:** Polazeći od Ongove teorije o usmenosti i pismenosti (Ong, 1982/2012), cilj ovog rada je da pokaže da se u društvenom komuniciranju u kulturnom prostoru Bosne i Hercegovine u značajnoj mjeri očuvalo usmeno komuniciranje sa osobinama prve usmenosti, a koje je često i ritualno (Carey, 2009) i duboko-kontekstualno (Hall, 1981). Istraživanje je pokazalo da postoje brojni tragovi prve usmenosti u obilježavanju porodičnih i vjerskih praznika (poput Slave), kao i različitih narodnih običaja (mjesna slavlja, zborovi i vašari, narodna takmičenja, maškare, koledari, svadbe i sahrane), te u svakodnevnom druženju (npr. u kafićima i među komšijama). Većinu običaja prožima usmeno i neverbalno ritualno komuniciranje – ustaljeni pozdravi i čestitke, zdravice, šale, pjesme, ples, povorke, zajednički objed, darivanje i kićenje, a ponekad i prodorni zvukovi. Takođe, i danas živi staro usmeno stvaralaštvo, koje se prenosi s koljena na koljeno – npr. pjesme, bajke, poslovice, izreke, anegdote, kletve, brojalice i uspavanke, a mnogi ljudi imaju i specifične nadimke. Njegovanje usmenosti jedan je od načina čuvanja nasljeđa, održavanja bliskih međuljudskih odnosa i učvršćivanja veza u zajednici, što je pogotovo važno u današnje doba, kad je ljudsko komuniciranje sve više posredovano različitim tehnologijama, što može da vodi ka usamljenosti.

**Ključne reči:** prva usmenost, ritualno komuniciranje, duboko-kontekstualno komuniciranje, običaji, Bosna i Hercegovina

<sup>1</sup> Ovaj rad je najvećim dijelom proizašao iz master rada „Usmenost u društvenom komuniciranju u kulturnom prostoru Bosne i Hercegovine“, koji je odbranjen na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci 24. februara 2022. godine.

<sup>2</sup> Kontakt sa autorom: jelena.curguz@student.fpn.unibl.org

## Uvod

Sve šira primjena tehnologija za posredovano komuniciranje, u određenim okolnostima, može da vodi ka osamljivanju ljudi, pa postaju sve dragocijenije prilike za neposredno komuniciranje i održavanje bliskih odnosa. Jedno od polazišta medijske teorije (medijske ekologije) u komunikologiji jeste tvrdnja Maršala Mekluana da „upravo medij određuje i nadzire razmjere i oblik ljudskog udruživanja i djelovanja“ (McLuhan, 2008, str. 14). Prema Mekluanu, medije treba posmatrati kao okruženje, sredinu u kojoj se krećemo. Tehnološke promjene mijenjaju naše simboličko okruženje – taj „društveno stvoren, čulni svijet značenja koji, zauzvrat, oblikuje naše opažanje, iskustvo, stavove i ponašanje“ (Griffin, 2012, str. 321).

U skladu s tom idejom, ovaj rad u teorijskom smislu polazi od Ongove ideje o razlikama između dva komunikativna medija – usmenosti i pismenosti (Ong, 1982/2012) i istražuje u kojim prilikama se, u neposrednom ličnom i javnom komuniciranju u kulturnom prostoru Bosne i Hercegovine (BiH), javlja usmeno komuniciranje sa osobinama tzv. prve usmenosti. Svakodnevna druženja, narodni običaji i praznici, različita slavlja i poslovice neki su od primjera kako opšte opismenjavanje, štampa i druge komunikativne tehnologije, kao ni industrijalizacija i urbanizacija, nisu istisnuli sve društvene pojave iz tzv. „usmenog“ doba, mada su ih svakako manje ili više izmijenili. U tom smislu, oni se mogu posmatrati kao tragovi prve usmenosti. Ovaj rad iznosi okviran pregled različitih prilika u kojima se javlja usmeno komuniciranje sa osobinama, tj. tragovima prve usmenosti, pod pretpostavkom da ono, pošto je često nerazdvojno od ritualnog komuniciranja (Carey, 2009), može da značajno doprinese izgradnji i održavanju bliskih odnosa u zajednici.

Istraživanje se odnosi pretežno na prostor Bosne i Hercegovine. Međutim, zbog zajedničkog jezika, te kulturne, prostorne i istorijske bliskosti, razmjene i seoba, u rad su uključeni i izvori koji se odnose na društveno komuniciranje u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori, s tim da moguće razlike treba imati na umu.

## Teorijski okvir

Valter Ong je istraživao osobine usmenosti i njene posebnosti u odnosu na pismenost (Ong, 1982/2012). Ong smatra da postoje dvije vrste usmenosti – prva i druga usmenost. Prvu usmenost je opisao kao usmeno komuniciranje

u kulturi koja ne poznaje i/ili ne koristi pismo i štampu. Drugu usmenost je označio kao usmeno komuniciranje u kulturi zasnovanoj na pismenosti, recimo vijesti na radiju, čija proizvodnja i odašiljanje počivaju na pismenosti (str. 6, 11). U većini ljudskih zajednica prva usmenost je pretežno nestala zbog opismenjavanja, ali, po Ongovom mišljenju, u nekim zajednicama su se zadržale mnoge osobine prve usmenosti. Prva usmenost podrazumijeva, između ostalog, da se veliki značaj pridaje neverbalnim dijelovima govora (visina i boja glasa, naglašavanje riječi, izrazi lica, pokreti tijela i dr) i pojedinim vrstama izražavanja (npr. poslovice, stihovi, nadmudrivanje, šale).

Oslanjajući se na istraživanja iz oblasti istorije književnosti, lingvistike, retorike, psihologije i antropologije, Ong navodi niz osobina koje, po njemu, odlikuju mišljenje i izražavanje u prvoj usmenoj kulturi i po čemu se obično razlikuju od tzv. razvijene pisane kulture (Ong, 1982/2012, str. 36-54; Bogdanić, 2016, str. 28-29). Između ostalog, prema Ongovom mišljenju, misli i izrazi u prvoj usmenoj kulturi (prvoj usmenosti) češće su zbirni, odnosno sakupljajući i nagomilavajući, nego što su propitujući/analitički – radi lakšeg pamćenja, koriste se uhodani izrazi poput klišeja i stalnih epiteta (npr. „Bože mili“, „zlatna jabuka“, „stara majka“). Takođe se riječi i rečenice ponavljaju više puta, pa je izražavanje opširno, a to pomaže i govorniku i slušaocu da ne izgube nit. Ong smatra i da je izražavanje u prvoj usmenoj kulturi konzervativno ili tradicionalno, jer, pošto ništa nije zapisano, mnogo truda se ulaže u usmeno ponavljanje ideja kako bi članovi zajednice dobro zapamtili ono što se smatra važnim.

Osim toga, kaže Ong, prva usmenost je svadljiva, odnosno obojena suprotstavljanjem – čuvajući znanje u životnom prostoru, usmenost smješta znanje u prostor međuljudske borbe, pa se pjesme, poslovice i zagonetke ne koriste samo za čuvanje znanja, nego i za izazivanje drugih na govorno nadmetanje, vrijeđanje, kao i na prikaz svijeta kroz (metaforički) sukob dobra i zla, vrlina i mana. S druge strane, u prvoj usmenoj kulturi mišljenje i izražavanje bilo je više saosjećajno i (sa)učesničko nego suzdržano i distancirano; naime, u usmenoj kulturi ljudi su u neposrednoj vezi sa onim što znaju – sa bićima, predmetima i pojavama oko sebe, te se pristrasno izražavaju, a u pisanoj kulturi su često odvojeni, udaljeni od predmeta saznanja, što je uslov za „objektivno“ znanje. Konačno, ljudi u usmenoj kulturi koriste riječi u okviru neposrednih životnih okolnosti, pa se pojmovi pretežno odnose na konkretne pojave, a tek minimalno su uopšteni (apstraktni).

Razlikama između usmenih i pismenih kultura bavio se i antropolog Džek Gudi. Gudi je, recimo, uočio da, sa porastom pismenosti, rituali prelaza koji se odnose na rođenje, brak i smrt postaju uglavnom privatni događaji, dok su u usmenim društvima oni javni (Goody, 1986, str. 42).

Rut Finegan kritikuje Ongov i srodne pristupe jer smatra da prenaplašavaju razlike, odnosno „veliki jaz“ između usmene i pismene kulture. Ona, takođe, ukazuje na to da se usmeno i pismeno komuniciranje ne koriste u svakom društvu na isti način, nego da njihova upotreba zavisi od istorijskih, kulturnih, ekonomskih i političkih okolnosti, pa će svako društvo imati svoju vrstu usmenosti i pismenosti (Finnegan, 2014). Ove primjedbe mogu se shvatiti, ne samo kao kritika, nego i kao dopuna i razrada Ongovih i srodnih ideja.

Ipak, razlike između usmenosti i pismenosti možda su uticale i na poimanje samog komuniciranja. Tako Džejms Keri (Carey, 2009) razmatra razlike između komuniciranja kao prenosa informacija kroz prostor i komuniciranja kao rituala kojim se izgrađuje i održava zajednica kroz vrijeme. Keri smatra da se u industrijskim kulturama komuniciranje pretežno poima kao saopštavanje, slanje, prenos ili pružanje informacija drugima. Suština ovakvog poimanja komuniciranja je prenos signala ili poruka na veće udaljenosti u svrhu nadzora ljudi i prostora (str. 12). U industrijskim zemljama se komuniciranje mnogo rjeđe posmatra kao ritual, iako je takvo poimanje komuniciranja daleko starije. Ritualno komuniciranje uključuje pojmove poput dijeljenja, učestvovanja, udruživanja, bratstva i zajedničkih uvjerenja. U ovom shvatanju odražava se zajednički korijen riječi *komuna* (zajednica) i *komuniciranje*. Shvatanje komuniciranja kao rituala ne odnosi se na širenje poruka kroz prostor nego na održavanje društva kroz vrijeme, ne na saopštavanje informacija nego na izražavanje zajedničkih uvjerenja. Prototip ritualnog komuniciranja je duhovni obred koji okuplja ljude u bratstvo i zajedništvo (str. 15). Ako je, po Hevloku, u usmenoj kulturi epsko pjesništvo, kao ustaljen, „konzervativan“ način izražavanja, služilo za očuvanje predanja i vjerovatno bilo osnovno oruđe obrazovanja (Havelock, 1963, str. 47), moglo bi se reći da u usmenoj kulturi komuniciranje kao ritual i komuniciranje kao prenos informacija obično bivaju objedinjeni.

Antropolog Edvard Hol (Hall, 1981) smatra da se komuniciranje može posmatrati u odnosu na to u kojoj mjeri sagovornici dijele zajednički kontekst, pa se može govoriti o duboko-kontekstualnom i plitko-kontekstualnom komuniciranju (str. 91), ali i o kulturama koje su pretežno duboko-kontekstualne

ili plitko-kontekstualne (str. 127). Poruke sa dubokim kontekstom su one u kojima je veći dio informacije sadržan u komunikativnom okruženju ili ih je sagovornik ranije usvojio (što zapravo predstavlja obimno zajedničko predznanje sagovornika ili zajednička uvjerenja), a znatno manji dio informacije nosi izrečeni, preneseni dio poruke. Poruke sa plitkim kontekstom su suprotne tome – većina informacije se nalazi u poruci izraženoj riječima, jer nema mnogo zajedničkog predznanja. Što se sagovornici bolje znaju i što bolje poznaju svoje okruženje, potrebno im je manje riječi da bi komunicirali, odnosno njihovo komuniciranje je tada duboko-kontekstualno. Po Holu, u duboko-kontekstualnoj kulturi čovjek često i okoliša dok govori, pretpostavljajući da njegov sagovornik zna ili može zaključiti šta on želi reći bez da to jasno kaže (str. 113).

Holova podjela slična je podjeli na (prvu) usmenost i pismenost. Jer, kao što kaže Ong, u prvoj usmenoj kulturi komuniciranje je dio neposrednog iskustva – izgovorene riječi upućuju živi ljudi drugim živim ljudima bez tehničkog posrednika, u određenom trenutku i u opipljivom okruženju, koje je mnogo sadržajnije (informativnije) od samih riječi koje se razmjenjuju. Izgovorene riječi se, dakle, nikad ne pojavljuju samo u okruženju drugih riječi, tj. bez konteksta, kao što je slučaj sa riječima u tekstu. Izgovorene riječi dio su šireg (poznatog) okruženja, koje uključuje i pokrete tijela, pa to određuje i cjelokupnu prirodu komunikativnog procesa (Ong, 1982/2012, str. 67). Ovo na neki način upućuje na samodovoljnost usmenosti u odnosu na pismenost – za usmeno komuniciranje nisu potrebne tehničke naprave (npr. pisaljka, papir ili računar) niti zvanično obrazovanje. Isto tako, u neposrednom komuniciranju svi učesnici dijele isti prostor i vrijeme – svi su prisutni i međusobno vidljivi – a to, pored riječi, uključuje i izraze lica, pokrete tijela, mirise, temperaturu i druge osobenosti prostora, te ponekad i dodir, tj. sve ono što se obično naziva neverbalnim komuniciranjem. U posredovanom komuniciranju, s druge strane, ljudi ne dijele isti prostor a često ni vrijeme, pa su tako tek djelimično svjesni okruženja u kom se nalaze sagovornici (čak i kad razgovaramo „uživo“ preko interneta, mnogo je manje neverbalnih informacija nego u neposrednom razgovoru).

Prema Gudiju, koji se izrazio kroz igru riječi, pisanje ne predstavlja samo način komuniciranja na daljinu, nego i sredstvo udaljavanja samog sebe od komuniciranja (Goody, 1986, str. 50). Ako taj stav proširimo na cjelokupno posredovano komuniciranje, vidjećemo da u tom procesu obično jedni ljudi pišu, govore, pjevaju i glume, a drugi (samo) čitaju, slušaju, gledaju i tumače.

Dakle, posredovano komuniciranje, ako je ujedno i masovno komuniciranje (tj. ako nije lične prirode), obično dijeli ljude na autore („pošiljaoce“) i publiku („primaocce“), na stvaraocce i gledaoce (npr. knjiga, radio, televizija). U tom smislu, ono je više javno informisanje nego komuniciranje (Bogdanić, 2016, str. 68). Internet daje najviše mogućnosti za dvosmjerno komuniciranje, ali je učestvovanje publike ipak značajno ograničeno, jer vlasnici sajta ili autori, uz upotrebu tehnologije, odlučuju koliko i kako javnost može učestvovati. U neposrednom komuniciranju ipak ima najviše mogućnosti da svi članovi jedne zajednice budu stvaraoci, tj. učesnici (npr. da svi razgovaraju, pjevaju i plešu). A budući da je neposredno komuniciranje i najsadržajnije (jer, pored riječi, sadrži i potpuno neverbalno okruženje), ono nam takođe omogućava da steknemo više znanja i o sagovorniku i o samoj poruci. Istovremeno, učestvujući u ritualima sa bliskim osobama, prema Keriju, učvršćujemo odnose sa članovima zajednice od koje zavisi i naš opstanak.

Naravno, neposredno usmeno komuniciranje i onaj dio društvenog života u kome je usmenost glavni medij danas nisu isti kao što su bili prije opismenjavanja, odnosno mijenjali su se pod uticajem pisma, štampe i elektronskih medija, ali njihovo održavanje i stvaranje novih sličnih oblika može se posmatrati kao dio kulture koja proizilazi „odozdo“, iz naroda, i kojima se izgrađuju neformalni društveni odnosi. Stoga su često i vid nebirokratizovanog i (tehnološki i državno) nenadziranog društvenog života, čega je sve manje u industrijskim društvima. A to ne bi trebalo zanemariti, jer, kao što kaže Gudi (u duhu medijske teorije), očigledna je povezanost između načina komuniciranja i čovjekovog odnosa sa svijetom, kako unutrašnjim, u vidu razmišljanja, tako i vanjskim, u smislu društvenog i kulturnog organizovanja. Stoga su, po njemu, promjene u sredstvima komuniciranja i neposredno i posredno povezane sa promjenama u obrascima ljudskih odnosa (Goody, 1987, str. 3).

Pod pojmovima *prva usmenost* i *tragovi prve usmenosti* u ovom radu podrazumijeva se neposredno komuniciranje u porodici, s prijateljima i mještanima, odnosno usmeno komuniciranje kakvo je postojalo prije pojave pismenosti (posebno kao sastavni dio običaja i rituala), te ono koje se razvilo naknadno ali sadrži takve osobine; kao i usmeno komuniciranje sa jezičkim osobinama prve usmenosti (posebno narodno stvaralaštvo, tj. usmena tradicija).

Radna hipoteza ovog istraživanja je da je u društvenom komuniciranju u kulturnom prostoru BiH značajno zastupljeno usmeno komuniciranje sa oso-

binama prve usmenosti, koje je često ritualno i duboko-kontekstualno. Opšti pristup u ovom radu je interpretativni (Griffin, 2012) i ovo je pretežno teorijsko istraživanje, zasnovano na analizi naučne literature i drugih izvora koji se odnose na narodne običaje, svakodnevna druženja i usmeno narodno stvaralaštvo. Manjim dijelom je korišteno i lično iskustvo koje je proizašlo iz posmatranja i učešća u komuniciranju u svakodnevnom životu i tokom narodnih običaja, najviše u gradu Banjaluci i jednom selu u opštini Krupa na Uni, u proteklih dvadesetak godina.

## Narodni običaji

Brojne su prilike za okupljanje i druženje u BiH i okolnim zemljama. Svjetovni i duhovni praznici, porodična i mjesna slavlja, sretni i tužni događaji. Među hrišćanima su porodična okupljanja česta u vrijeme najvažnijih praznika – na Badnji dan, Božić, Veliki petak, Vaskrs/Uskrs i porodičnu Slavu, a među muslimanima u mjesecu ramazanskog posta, na Ramazanski bajram i Kurban-bajram. Na dane vjerskih praznika se često okupljaju i članovi porodice koji žive u udaljenim mjestima i u inostranstvu. Stanovnici BiH, od kojih se više od 90% izjašnjavaju kao vjernici<sup>3</sup>, imaju pravo na plaćen izostanak s posla na dane navedenih vjerskih praznika.

Za ovo istraživanje nije toliko važno porijeklo pojedinih običaja, cijeli tok obreda, te način pripreme hrane, odjeće i drugih predmeta, koliko je važan komunikativni dio običaja. Drugim riječima, naglasak je na opisu pojedinih običaja i praznika kao prilika za neposredno usmeno (i neverbalno) ritualno komuniciranje većeg broja ljudi, slično kao u vrijeme prve usmenosti. Većina opisanih običaja u ovom poglavlju su srpski pravoslavni običaji.

## Badnji dan i Slava

Obilježavanje Badnjeg dana i Slave predstavlja primjer tragova prve usmenosti jer je zasnovano na neposrednom usmenom komuniciranju rodbine i prijatelja koje je najvećim dijelom ritualno, kako u govornom obliku (ustaljeno čestitanje, molitva, zdravice, pjesme, šale, nadmudrivanja, lični razgovori), tako

<sup>3</sup> Prema popisu stanovništva iz 2013. godine, 51% stanovnika je islamske vjeroispovjesti, 31% pravoslavne i 15% katoličke. Ovo se podudara sa etničkom/nacionalnom pripadnošću: 50% su Bošnjaci, 31% Srbi i 15% Hrvati.

i u neverbalnom (povorka, kićenje i paljenje badnjaka, glasni zvukovi (sirena), darivanje, sjedenje za istim stolom, dijeljenje hrane).

Badnji dan je jedan od najvažnijih hrišćanskih praznika, koji se slavi i u domu i u javnom prostoru. U mnogim selima i gradovima pravoslavni vjernici se okupljaju ujutro i naveče da zajedno proslave ovaj praznik. Na primjer, u selima u tesličkoj opštini prije zore se okupe mlađi muškarci i jedan od njih (domaćin badnjaka za tu godinu), siječe badnjak, okiti ga sa nekoliko (vezenih) peškira i stavlja ga u prikolicu automobila ili traktora. To vozilo zatim predvodi kolonu od desetak vozila, koji se kreću kroz selo uz zvuk sirena. Povorka se zaustavlja pored kuća gdje ih dočekuju mještani. Domaćin badnjaka im čestita praznik riječima „Sretno Badnje jutro!“ i nudi ih rakijom, a oni njemu odgovaraju sa „Živi i zdravi bili dugo godina!“ i daruju ga simboličnim poklonom (rakija, slatkiši, peškir). Ako u kući žive djeca, domaćin badnjaka ih daruje slatkišima. Kada se završi ophod kroz selo, badnjak se nosi pored crkve, u kojoj se uveče obavlja bogoslužjenje, a ispred crkve se nalaže (pali) badnjak (tvk3, 2021). U gradu se badnjak pali u prisustvu vjernika na pogodnom otvorenom mjestu, često uz kulturno-umjetnički program. U seoskim domaćinstvima se ponegdje razastire slama po kući, domaćica u slamu baca orahe, lješnjake ili bombone, a djeca iz njene kuće i komšijskih kuća ih traže dok oponašaju piliće govoreći „piju, piju, piju“ (npr. Stankić, 2003, str. 41).

Slava ili krsna slava je porodični i vjerski praznik i običaj pravoslavnih Srba, ali i katolika u pojedinim područjima, i predstavlja slavlje u čast mitskog porodičnog pretka i božanstva, koje je nakon pokrštanja zamijenjeno hrišćanskim svetiteljem (Petrović, 2000a, str. 154). Ovaj praznik proslavlja se u domu.

Na dan Slave u goste dolazi bliža i dalja rodbina, kumovi, komšije i prijatelji. Neke porodice slave jedan dan, neke dva ili tri dana, a neko priprema i večeru uoči Slave (tzv. navečerje). Na Slavu se gosti najčešće ne zovu, tj. kad se jednom neko pozove, taj poziv važi i za naredne godine. Isto tako, samim dolaskom na slavu gost preuzima obavezu da ugosti domaćina na svojoj slavi (ako je obilježava), a domaćin da dođe na njegovu slavu (npr. Vuković, 2004, str. 99-101). Ovakav „podrazumijevani“ poziv upućuje na duboko-kontekstualno komuniciranje.

Gosti obično dolaze oko podne, mada u gradu često i kasnije, nakon posla i škole. Pri dolasku se ljube tri puta sa domaćinima i čestitaju im slavu ustaljenim riječima „Srećna Slava, domaćine/domaćice!“. Običaj je da domaćinima donesu

„miloštu“ – poklon koji se obično sastoji od neke hrane i pića (kafe, rakije, voća, slatkiša). Početak slave se najčešće obilježava paljenjem voštane svijeće, lomljenjem slavskog kolača i čitanjem molitve, nakon čega se gosti prekrste i sjedaju za dugački sto. Posluž enje je često obilno i čine ga hladno i toplo predjelo, glavno jelo, prilozi, kolači i piće. Na slavi, kao radosnom događaju, domaćini i gosti gotovo cijeli dan razgovaraju o različitim ličnim i društvenim temama – saznaju šta ima novo, hvale se i jadaju, šale se a nekad i posvađaju, prepričavaju zanimljive doživljaje, osvrću se na trenutne ili istorijske događaje, nazdravljaju, poneki se i napiju, a negdje se i pjeva i svira. Ako neko mora posjetiti još jednu slavu istog dana, onda odlazi prije ostalih gostiju, ili dio porodice posjećuje jednu a dio drugu slavu. Običaj je i da domaćini gostima, barem najbližoj rodbini, daju da ponesu kući malo hrane, recimo mesa i kolača – darivanjem počinje i završava posjeta (npr. „Na proslavi“, 2019; Stankić, 2003, str. 71-72, 77-87; Vuković, str. 102-108). U pravoslavnom crkvenom kalendaru je oko 80 slava, a Stankić (2003) navodi čak 176 slava (str. 72). Najveći broj slava je u jesen i zimu, a neke porodice obilježavaju i tzv. preslavu ili malu slavu – drugi dan u godini koji je posvećen istom svecu. Na primjer, ako slave Đurđevdan (6. maja), preslava je Đurđić, 16. novembra (Petrović, 2000b, str. 332-342; Stankić, 2003, str. 72-75; Vuković, 2004, str. 109-126).

## Mjesne slave

I drugi vjerski praznici čuvaju prvu usmenost. Recimo, svaka pravoslavna crkva obilježava svoju slavu, pa se vjernici tad okupljaju na molitvi. To je često istovremeno i mjesna slava ili tzv. masla. U nekim mjestima postoje i litije (čija je svrha zaštita ljetine) i zavjetine (uspomena na događaj koji je selu donio nesreću). Najveća okupljanja su na dan mjesne slave, a u nekim selima su mještani sva tri praznika spojili i praznuju ih na dan seoske slave (Petrović, 2000b, str. 348, 350; Vuković, 2004, str. 135-137).

Na dan mjesne slave rodbina i prijatelji iz drugih sela i gradova dolaze na ručak ili večeru. Prije toga domaćini se okupe na molitvištu gdje sveštenik čita molitvu i vrši obredne radnje. Stankić (2003) početkom dvadeset prvog vijeka navodi sela koja obilježavaju svoju slavu na području četiri opštine u istočnom dijelu BiH, što upućuje na raširenost ovog običaja: Bijeljina (57 sela), Zvornik (29 sela), Ugljevik (18 sela) i Lopare (36 sela; str. 88-92, 96-103).

U pojedinim gradovima se slava (ili dan zaštitnika grada) obilježava litijom (procesijom) kroz glavne ulice, između ostalog u Banjaluci (BiH), Beogradu (Srbija), Beranama (Crna Gora) i Splitu (Hrvatska).

## **Zborovi i vašari**

Na dan mjesne slave, ili na dan nekog drugog praznika ili nekadašnji pijačni dan, u nekim mjestima se narod okuplja na zboru, saboru ili vašaru. Nalazimo ih u selima i gradovima širom BiH. Pored seoske crkve ili na većem prostoru u gradu ljudi se druže od prijepodneva do kasne večeri, a negdje i dva-tri dana uzastopno. U manjim selima ih bude po nekoliko stotina, a u većim i na desetine hiljada. U šatorima nastupaju pjevači i svirači, a gosti pjevaju i igraju u kolu, jedu i piju, i obilaze prodajne štandove sa raznovrsnom robom. Negdje se postave vrtuljci i druge igre za djecu. Seoske slave su najčešće u ljetnim mjesecima, a vašari u ljetnim i jesenjim. Među najpoznatijim višednevnim vašarima u BiH su Derventski vašar, koji se održava najmanje 170 godina povodom praznika Velika Gospojina 28. avgusta, i Puračički vašar u opštini Lukavac, koji se održava u oktobru najmanje 160 godina (Arnautović, 2018; „Derventski vašar“, 2021; Stankić, 2003, str. 88, 148-152).

Ivanović-Barišić (2007) je opisala običaje u tri sela u okolini Beograda. Na osnovu kazivanja mještana, od 1945. do 1960. godine u ova tri sela bilo je ukupno 63 praznika i običaja, a vlastitim posmatranjem i učestvovanjem između 1997. i 2003. godine autorka ih je zabilježila desetak manje. Sačuvani običaji su djelimično izmijenjeni (npr. obilježavaju se kraće ili uz manje obrednih radnji), a to se, po njenom mišljenju, dogodilo zbog obrazovanja i zapošljavanja van sela značajnog broja mještana, kao i ateizacije između dva ispitivana perioda (str. 305-306). Međutim, kada je tokom devedesetih godina uvedeno pravo na slobodne dane na praznike poput Božića, Vaskrsa i Slave, članovi (šire) porodice su ponovo mogli zajedno slaviti veće praznike (str. 307).

Brojni porodični i mjesni običaji mogu se posmatrati i kao osobine (idealno-tipske) zajednice kakvu opisuje Tenis (Tönnies, 1963), a koja podrazumijeva snažne i trajne porodične i komšijske veze (u seoskoj sredini) zasnovane na odanosti, zajedničkom životu i radu, te važnu ulogu nasljeđa i običaja u kojima čovjek učestvuje „svom dušom i srcem“ (str. 231).

## Druga narodna okupljanja

Neka mjesta u BiH imaju i svoje posebne dane okupljanja kojima povod nisu uvijek praznici, nego sjećanje na znamenite osobe, razna takmičenja i priredbe. Recimo, u selu Stričići kod Banjaluke svake godine krajem avgusta održava se Kočićev zbor u čast književnika Petra Kočića duže od pedeset godina. Svečanost uključuje književne večeri i dodjelu književnih nagrada, ali najveći broj ljudi okupi se na borbi bikova i narodnom zboru. Oko pedeset hiljada ljudi iz bližih i daljih mjesta dođe da se druži i veseli uz muziku uživo i uz jelo i piće pod šatorima. Među gostima se nekad nađu i politički zvaničnici, koji znaju i zapjevati (RTS, 2019). Borbe bikova održavaju se i drugim mjestima. Jedna od najvećih je u selu Gornji Čevljanovići u opštini Ilijaš krajem jula, a jedna od najstarijih je Grmečka korida u Oštroj Luci, koja se održava prve nedjelje iza Ilindana (2. avgusta), i traje, vjeruje se, oko 250 godina. (Borbe bikova u BiH nisu krvave kao u Španiji.)

Najznačajniji sportski narodni događaj u BiH je vjerovatno Nevesinjska olimpijada, u toku koje se mještani i gosti takmiče u tradicionalnim sportskim disciplinama, kao što su bacanje kamena s ramena, potezanje konopa i konjičke trke. Traje duže od 140 godina, a održava se svake godine u avgustu i ugosti više hiljada posjetilaca („Završena Nevesinjska olimpijada“, 2021). Takođe, u nekim mjestima, recimo u Velikom Palančištu kod Prijedora, održavaju se štraparijade, tj. takmičenja konja u vuči balvana.

I u susjednim zemljama mnoštvo je sličnih događaja. U Srbiji se, između ostalih, tokom ljeta održavaju muzički i humoristični događaji. Na Letnjem uličnom erskom kabareu u opštini Čajetina učesnici zabavljaju posjetioce pričajući aforizme, viceve u duhu tzv. erskog humora. Na području Zlatiborskog okruga njeguje se i staro dvoglasno pjevanje izvika ili iz vika, a u opštini Nova Varoš organizuje se i takmičenje pod nazivom Sabor pevanja izvika. Dragačevski sabor trubača u Guči je višednevno trubačko takmičenje koje se održava oko šezdeset godina, a posjete ga desetine hiljada ljudi. Sastavni dio festivala su i nastupi pjevačkih i folklornih grupa, takmičenje zdravičara, narodni višeboj i saborski defile. Jedno od najpoznatijih sportskih narodnih takmičenja su Ljubičevske konjičke igre u Požarevcu. U mnogim mjestima se održavaju i ulični sajmovi na kojima se prodaje suho meso, rakija i vino, pripremaju i jedu kobasice, čorbe i druga hrana, a ujedno se i pjeva, svira i igra – nazivaju se slaninijade, čorbarijade, rakijade i sl.

U Hrvatskoj se, između ostalog, održava narodno sportsko takmičenje – viteška konjička igra Sinjska alka. Bela nedeja u Kastvu je oktobarski ulični sajam posvećen bijelom vinu. Festival dalmatinskih klapa u Omišu je muzičko takmičenje u pjevanju tradicionalnih pjesama.

U nekim mjestima zadržao se i običaj prigodnih povorki – maškara, fašanki, koledara i čarojica, koje čine grupe mještana, najčešće prerusenih u razne likove (npr. Nagradić, 2020, str. 166-175; Vuković, 2004, str. 139). U većim mjestima povorka je svečaniya, u vidu karnevala, a u manjim je skromnija i obilazi kuće u kojima ih časte jelom i pićem. Recimo, u nekim selima u opštini Derventa u BiH povorka od dvadesetak muških koledara, prerusenih u svatove, krajem decembra obilazi selo. Uz put pjevaju prigodne pjesme, sviraju violinu i šargiju, a domaćini ih daruju novcem ili hranom (Slaven, 2016).

I ponedje u Srbiji u prvoj polovini januara koledari obilaze seoske kuće i čestitaju novogodišnje i božićne praznike (Vuković, 2004, str. 145). Sačuvane su i arhaične povorke u toku bijele nedjelje u kojima su ljudi maskirani u bun-de sa dlakom sa spoljne strane i nose zvona–klepetuše, kojima stvaraju buku („Pokladne povorke“, 2021). U području Kastva u Hrvatskoj sličan je i ophod zvončara, muškaraca sa maskom ili oglavljem na glavi, ovčijom kožom preko leđa i zvonom, koji u vrijeme poklada prolaze kroz sela i plešu zvončarsko kolo, a mještani ih časte hranom (Krelja, 2015).

Porodične i mjesne slave, zborovi, sabori i vašari, narodne igre i takmičenja, koledari i maškare – sve su to običaji kao u vrijeme prve usmenosti. Zasnivaju se pretežno na usmenom dogovoru i prenošenju s koljena na koljeno; održavaju se uvijek u isto vrijeme, na istom mjestu i na ustaljen način; potiču najčešće iz se-oskog života; ljudi se na njima okupljaju da učestvuju u igri, pjesmi, predstavi, takmičenju, povorci, a i veliki broj ljudi dobro se poznaje. Odlikuje ih usmeno i neverbalno ritualno komuniciranje i u službi su zbližavanja mještana i održa-vanja zajednice. Pojedini događaji, poput nekih muzičkih takmičenja, nastali su kasnije, ali imaju mnogo sličnosti sa starim običajima.

## Sahrana

Ovdje će biti opisana sahrana kod vjernika Srpske pravoslavne crkve, od-nosno komuniciranje koje prati pogrebne običaje. Na selu se smrt u porodici oglašava kukanjem, odnosno naricanjem žena iz porodice preminulog u kući ili ispred kuće (Stankić, 2003, str. 193). Takođe se oglašava i zvonjenjem crkvenih

zvona, a to je i znak početka sahrane. Naricanje i zvono su primjeri kako se lični događaj objavljuje javno, što je, po Gudiju, obilježje usmenih kultura (Goody, 1986, str. 42).

U pokojnikov dom dolaze srodnici i komšije na saučešće na dan smrti, ali i narednih dana, da zajedno žaluju i razgovaraju. Na sam dan sahrane na selu, u kući i dvorištu od jutra se okupljaju rodbina, komšije i prijatelji, a često donose i neki simboličan dar (flašu rakije ili cvijeće). Osoba koju domaćini zaduže služi goste pićem „za pokoj duše“. Sahrane počinju tako što sveštenik očita opijelo, a zatim se ide na groblje, obično pješke, polako u povorci. (U gradu se svi okupljaju pored kapele na groblju i povorka je kratka – od kapele do grobnice.) Na groblju sveštenik očita pomen i pozove prisutne na ručak kod pokojnikove porodice. U toku sahrane se prisutni više puta prekrste (npr. Halpern, 2006, str. 202-204; Stankić, 2003, str. 192-201; Vuković, 2004, str. 53-57).

Na samoj sahrani, češće na selu nego u gradu, neke starije žene nariču, tuže za pokojnikom, što odražava emotivni, nesputani duh prve usmenosti. Prema Marošević (2005), naricanje nije

*ni pjevanje, ni govorenje, ni plakanje* – nego je, moglo bi se reći, sve troje zajedno. ... Naricanjem se izravno obraćalo pokojniku – kao da se s njime razgovaralo. ... Pokojniku bi [tužilje] nabrajale njegove vrline i dobra djela koja je učinio za života te bi se, izražavajući tugu zbog njegova odlaska, od njega opraštale. (str. 41)

Sa seoskog groblja se povorka vraća kući na ručak za pokoj duše koji se naziva posmrtna daća i koja traje oko sat-dva. Ispred kuće se postave dugački stolovi (obično ispod šatora) na koje se iznosi nekoliko vrsta hrane u dva-tri slijeda, te piće (Stankić, 2003, str. 201). (U gradu su daće najčešće u restoranu.) Na daćama na kojima sam prisustvovala u BiH uočila sam da one nisu potpuno tihe, odnosno da većina ljudi razgovara sa onima koji sjede blizu njih, o raznim životnim događajima i o pokojniku. Na prvi pogled daća liči kao na okupljanje za slavu – sjedi se za dugačkim stolovima, jede se i pije i razgovara sa rodbinom i poznanicima. Razlika je, ipak, u tome što na daći obično ima više ljudi, tiše se razgovara, ne pjeva se, uža porodica i pojedini gosti nose crnu odjeću („crninu“), a ručak je manje obilan i kraće traje.

Šira porodica (kod pravoslavnih vjernika) okuplja se na groblju i daći i naredni dan, kao i u prvu narednu subotu, te za četrdeset dana, za šest mjeseci i za godinu dana. Za naredne godišnjice-pomene dolazi obično samo uža

porodica (Stankić, 2003, str. 204-210; Vuković, 2004, str. 59-62). U nekim selima je običaj da se mještani okupljaju na groblju i na Zadušnice – zimske, ljetne, miholjske i jesenje-mitrovske (Stankić, 2003, str. 212). Sahrane, pomeni i Zadušnice su prilike za okupljanje članova porodice i prijatelja i zajedničko učešće u ustaljenim posmrtnim ritualima, kao u prvoj usmenosti. Prožimaju ih ritualno usmeno komuniciranje (izjave saučešća, naricanje, razgovori, pomen), koje prati i neverbalno (crna odjeća, cvijeće, darovi, zvono, povorka, zajednički objed i piće za „pokoju duše“).<sup>4</sup>

## Svadba

Kad se održava „po svim običajima“, svadba kod Srba u BiH je prilično složen ritual koji traje po 12 i više sati. Usmeno komuniciranje ogleda se u čestitanju ustaljenim riječima (kliše), pjevanju, razgovorima, šalama i nazdravljanju, a neverbalno u svečanoj odjeći, ukrasnom cvijetu, okićenim automobilima i stolovima, sirenama, pucanju, darivanju, ljubljenju, grljenju, sviranju, plesanju i zajedničkom objedovanju.

Svadbena veselje se najčešće priređuje na dan vjenčanja. Obično se održava subotom, a počinje prije podne okupljanjem svatova u kući mlade (njena rodbina i prijatelji) i mladoženje (njegova rodbina i prijatelji). Ako mladenci žive u stambenoj zgradi, svatovi se okupljaju u stanu i ispred zgrade (pa i komšije s prozora mogu da posmatraju slavlje – lični događaj je javni). Porodice mladenaca pripreme piće i zakusku za goste, a obično se pozovu i muzičari, npr. harmonikaši, pa već ovdje počinje veselje uz pjesmu i ples u kolu. Mlade ženske osobe, koje porodica zaduži, kite svatove ruzmarinom ili umjetnim cvijetom i automobile gostiju ukrasnim vrpčama, a gosti im zauzvrat daju manji iznos novca, što je početak darivanja. U dogovoreno vrijeme svatovi sa mladoženjine strane odlaze do mladine kuće, gdje nastavljaju da pjevaju, igraju i nazdravljaju, a posebno se pozdravljaju „prijatelji“ (roditelji mladenaca), djever i stari svat. Ponegdje na selu dolazak djevojčinoj kući svatovi najavljuju pucanjem (Vuković, 2004, str. 39). U nekim krajevima je ostalo i starih običaja, poput „otkupljivanja“ mlade, koji se priređuju radi šale i uveseljavanja gostiju. Da bi mlada izašla iz kuće, djever, kum ili mladoženja moraju da daju određeni iznos novca

<sup>4</sup> Bošnjački-muslimanski pogrebni običaji (barem u nekim selima) imaju dosta sličnosti sa srpskim-pravoslavnim: okupljanje rodbine i komšija u kući preminulog, povorka od kuće do groblja, sofa – poslužjenje hrane (Križanec-Beganović, 2017).

mladinom bratu ili drugom rođaku koji je čuva. Nekad se prvo izvede lažna mlada, neki mladić sa perikom na glavi. Kada se dogovore i kad se plati traženi iznos, brat mladu izvodi i veselje se nastavlja (Stankić, 2003, str. 126-127).

Ako se svadba održava na selu, zasebno od vjenčanja, sada se svatovi vraćaju mladoženjinoj kući, gdje se nastavlja veselje do duboko u noć. (Postoje i pojedini običaji u vezi s ulaskom mlade u kuću, pozdravljanjem sa svekrvom i ostalim članovima porodice, međusobnim darivanjem i sl. (Petrović, 2000b, str. 99-110; Stankić, 2003, str. 132-134; Vuković, 2004, str. 43-46).)

U gradu se, nakon spajanja, svatovi upućuju na vjenčanje u opštinsku zgradu. Vozeći se kroz grad, svatovi se oglašavaju često i jako trubeći automobilskim sirenama, što je, zajedno sa okićenim automobilima (a ponekad i zastavama), ustaljeni neverbalni znak da prolaze svatovi i da je ritual prelaza djelimično javni događaj. Prodornim zvukom označava se granica – kraj separacione faze ritualnog toka po Liču, odnosno mlada i mladoženja sad mijenjaju svoj dosadašnji položaj u porodici i nastaju novi odnosi u obe porodice (Zlatanović, 2003, str. 118, 123). Kod matičara se obavlja zakonsko vjenčanje, a nakon toga članovi porodice i prijatelji mladencima čestitaju govoreći „Čestitam, neka je srećno i berićetno!“, „Puno sreće!“, „Sve najbolje!“ i ljube se s njima. Nakon toga se odlazi u crkvu, ako to mladenci žele, gdje se obavlja vjerski obred vjenčanja, u kom učestvuju mladenci i kumovi. Nakon vjenčanja, djeca i odrasli dovikuju kumu ustaljeni uzvik „Kume, izgore ti kesa!“, nakon čega kum šakom baca pripremljen sitan novac, a djeca se trude da što više sakupe (Vuković, 2004, str. 42). Potom se odlazi na proslavu u restoran. Ovdje će svi ručati i večerati (više obilnih jela, slično kao na slavi), piti, pjevati i igrati (često zajedno u kolu) do kasno u noć, neki će razbijati čaše, a uzvanici će darivati mladence poklonom u novcu ili stvarima. Tokom cijele proslave pjevaju i sviraju muzičari koji, pored pripremljenih pjesama, izvode i pjesme koje u toku slavlja naruče gosti tako što plate muzičarima za tu pjesmu – veselje je i na ovaj način saučesničko.

Teško je utvrditi koliko tačno mladenaca organizuje svadbu. Zlatanović (2003) kaže da je dobila podatak u matičnoj službi Opštine Vranje da više od 90% onih koji prvi put sklapaju brak organizuje svadbu (str. 151).

## Ostali običaji

Povod za posjećivanje rodbine i prijatelja je i rođenje djeteta. Prva posjeta je istog dana po rođenju djeteta, dok su majka i dijete još u bolnici – na selu doma-

čin poziva bliže komšije na druženje uz piće, a u gradu suprug-otac često izvodi svoje prijatelje u kafić na proslavu. Na selu je ranije bio običaj da mladom ocu, ako se rodi sin, komšije pocijepaju košulju, a mladoj majci, ako se rodi kćerka, pocijepaju maramu. Rođenje se čestita riječima „Nek je živo i zdravo!“. U danima nakon rođenja djeteta dolazi se na „babine“. Majci i djetetu tad se donose pokloni (djetetu se često novac stavlja pod jastuk), a majka i otac za goste pripremaju ručak ili zakusku. Da se ne bi ureklo, djetetu se ne govori da je lijepo nego da je ružno – odraz uvjerenja u veliku moć riječi. Rođendan i krštenje djeteta su takođe prilike za čestitanje, darivanje i veselje (Stankić, 2003, str. 112-119).

U žrtvene običaje može se ubrojiti i tzv. „naselje“ – pozivanje prijatelja na slavlje povodom završetka izgradnje kuće, kupovine stana ili otvaranja radnje. Prijatelji domaćinima donose mali poklon, a domaćini ih časte jelom i pićem (npr. Vuković, 2004, str. 166). Obrazac darivanja i čašćenja ponavlja se u više običaja (Slava, svadba, rođenje djeteta, naselje) i neverbalni je znak i pokazatelj uzajamnosti i dijeljenja. Zajedničko veselje je primjer saučesničkog, neposrednog usmenog i neverbalnog komuniciranja (o kom govori Ong, naspram suzdržanosti i distanciranosti).

U novije običaje može se ubrojiti proslava maturalne večeri, koja podsjeća na seoske zborove i litije. Naime, u mnogim gradovima u BiH, na dan proslave svoje mature učenici završnih razreda srednjih škola u povorci prolaze kroz centar grada. Tada se na glavnim ulicama okupe rodbina i prijatelji maturanata, ali i znatiželjni sugrađani da posmatraju „defile“ djevojaka i mladića, koji su obučeni u svečanu ili jednoobraznu odjeću (npr. Mitrović, 2019). Često ih prate i svirači. Ovo je još jedan lični događaj (događaj jedne grupe) koji se obilježava javno i svojevrsni je ritual prelaza.

## **Svakodnevna druženja**

U kulturnom prostoru BiH u komuniciranju među komšijama može se često uočiti ritualno komuniciranje koje je objedinjeno sa informisanjem, kao u prvoj usmenosti.

Na selu su najbliže komšije nerijetko i rođaci, i razgovori s njima su dio svakodnevnog života, bilo da su kratki-usputni ili duži na dane kad se ne radi (praznike i „svece“), uz kafu ili rakiju. Priča se o radovima u polju i oko stoke, cijenama stoke, đubriva i žita, popravkama kuće, o zdravlju i bolesti, o novostima kod rodbine, a i dogovara se međusobna pomoć u nekom poslu.

Iako je korištenje raznih sprava smanjilo udio fizičkog rada ljudi u poljoprivredi, pa tako i prilike za druženje uz rad, i dalje ima takvih prilika jer mnoge porodice nisu brojne kao ranije, a i nemaju sve porodice potrebne uređaje, pa ne mogu same da obave neke poslove. Tako rodbina i komšije obično rade zajedno teže poslove – kupe i voze sijeno, kolju svinje i druge krupne životinje, peku rakiju, popravljaju kuću (npr. Henig, 2012, str. 14). Bilo da se radi kod drugog za novac („dnevnicu“), za uzajamnu pomoć („uzaimanje“ ili „zajam“) ili solidarno bez nadoknade („moba“), međusobni odnosi se često ne svode samo na posao, nego uključuju i razgovor, pjesme i šale u toku rada, kao i nakon rada u toku jela, pića i veselja u domaćinstvu za koje se radi (npr. Stankić, 2003, str. 183-186), mada vjerovatno u manjoj mjeri nego ranije (Halpern, 2006, str. 78-79). Svi učesnici se prilično dobro poznaju i razgovor, kao što kaže Ong, proizilazi iz neposrednih životnih okolnosti. I kad se ne učestvuje u poslu, onda se komšija obide da se vidi „kako ide“. Isto tako, kad se proda ili oteli krava ili završi neki drugi važan posao, komšije se zovu na „čast“ (posluž enje pićem).

Manja okupljanja na selu su (donedavno bila) sijela, prela i radne večeri. To su večernja druženja seljana pretežno u zimskim mjesecima, na kojima okupljeni razgovaraju, pjevaju i igraju (sijelo) ili mlađe i starije žene predu i pletu za sebe ili domaćicu (radno veče i prelo; Halpern, 2006, str. 172-174; Pijević, 2008; Stankić, 2003, str. 152-154, 187-191).

U gradu se komšije obično druže u slobodno vrijeme. Naročito komšije koje dugo žive u istoj stambenoj zgradi izgrade bliske odnose. Oni se često posjećuju, zajedno slave praznike, pomažu u slučaju zdravstvenih tegoba ili kućnih kvarova, preporučuju jedni drugima dobre ljekare i majstore, razmjenjuju recepte. Iako među pojedinim komšijama dolazi do sukoba, ti sukobi se pretvaraju u saradnju u trenutku smrti nekog od stanara ili u periodu društvene krize (Divac, 2002). Ostale komšije su manje bliski, ali kratko popričaju kad se sretnu u zgradi, „pitaju za zdravlje“ i slično. Djeca koja odrastaju u istoj i obližnjim zgradama često se zajedno igraju u naselju, pa se i tako oni i njihovi roditelji zbliže.

## Kafići

Boravak u kafićima i kafanama je takođe omiljen način druženja brojnim stanovnicima BiH i okolnih zemalja i važno mjesto društvene usmenosti, koje često ima osobine ritualnog komuniciranja, čija je glavna svrha jačanje među-

ljudskih odnosa u zajednici. Iako je obično najveći broj kafića u centru grada, veći broj kafića postoji i u ostalim naseljima u gradu. U posljednjih dvadesetak godina kafići se sve više otvaraju i u prizemlju novih stambenih zgrada, pa su još bliže ljudima. Na lijepom vremenu se čini kao da u baštama kafića nema slobodnog mjesta. U kafiće se odlazi od jutra do kasne večeri – prije i poslije posla, nakon odlaska u kupovinu ili u crkvu, kao dio večernjeg izlaska. Za boravak u kafiću nije potrebno mnogo novca – za samo marku do dvije može se naručiti kafa ili čaj i satima sjediti, tako da se i studenti i učenici srednjih škola često druže u kafićima prije ili poslije nastave, a svraćaju i penzioneri i ljudi sa malim primanjima. Rodbina, prijatelji, ljubavni parovi, kolege s posla, poslovni saradnici, umjetnici, novinari, članovi raznih udruženja – okupljaju se u kafićima radi neformalnih druženja i razgovora, razmjene novosti i tračeva, nadmudrivanja – govornih nadmetanja, veselja i tugovanja, traženja „veze“ za neku uslugu, ali i poslovnih sastanaka; u seoskim kafanama poljoprivrednici se raspituju o cijenama stoke, žitarica i drugih proizvoda. U nekim kafićima nastupaju muzičari, što obično privuče više gostiju i tada se i pjeva i pleše. U kafanama, gdje obično dolaze stariji gosti, igraju se karte, šah, gleda televizija... Osim svakodnevnog druženja, u kafićima (i restoranima) se često slave i rođendani, djevojačke i momačke večeri, rođenje i krštenje djeteta, posljednji dan školske godine, odbrane diplomskih radova, apsolvantske večeri, godišnjice matura, Nova godina, gledaju se fudbalske i košarkaške utakmice, časti se kad se primi plata... Mnogi kafići imaju i stalne goste, koji dolaze skoro svaki dan i dobro se upoznaju međusobno, sa osobljem i vlasnicima, jedni druge oslovljavaju po nadimcima, dijele i radosne i tužne životne trenutke (Đorđević, 2012; Emić, 2021; Koković, 2016; Kurtović, 2012; Skočir i Šakaja, 2017; Šljukić i Volić, 2016). U selima gdje nema kafane ljudi se okupljaju u prodavnici („zadruzi“).

## Ostala mjesta

Pored razgovora sa osobama koje dobro poznaju, čini se da mnogo ljudi u BiH često i lako započinju usputne, ali i lične razgovore i sa onima koje ne poznaju ili ih poznaju tek „iz viđenja“. Iz mog iskustva tokom života u Banjaluci, te iz priča drugih osoba, na različitim mjestima može se čuti kako ljudi, obično srednjih i starijih godina, započinju razgovor sa ljudima kojima nekad ne znaju ni ime: u prodavnicama, na pijacama, na autobuskim stajalištima i u autobusima, u frizerskim i kozmetičkim salonima, na dječijim i šahovskim igralištima, u čeka-

onicama u zdravstvenim ustanovama i sl. Razgovor se može povesti o cijenama i kvaliteti hrane i o tome da li je „domaća“, o vremenu, neočišćenim ulicama od snijega, kašnjenju autobusa, velikoj gužvi i čekanju u redu, sporosti rješavanja zahtjeva, čuvanju djece i unuka, visini penzije, zdravstvenim tegobama, nezaposlenosti i iseljavanju mladih iz zemlje (ponekad i djece sagovornika), političarima i izborima, sportskim takmičenjima na televiziji... U gradskim i prigradskim autobusima mogu se čuti razne prepirke i dobacivanja. Na primjer, ako neko stariji kaže kako mladi sjede dok stariji stoje, nerijetko će neko drugi dodati nešto poput „da se ne zna više šta je red“, a treća osoba će dobaciti prvoj da ona i nije tako stara pa i ne mora sjediti. Čini se da dosta ljudi rado učestvuje u takvim nadmudrivanjima, pa jedva čekaju da neko prvi počne. Nekad se to čini radi informisanja, ali možda češće u svrhu čavrljanja, šale ili dobacivanja, gdje poprima oblik ritualnog komuniciranja i govorne igre. Hevlok je primijetio da bitna osobina spontanog razgovornog jezika leži u njegovoj izražajnosti, njegovoj sposobnosti da izrazi trenutne osjećaje, utiske i osjećanja (Havelock, 1986, str. 64).

Kao što je spomenuto, i u načinu pronalaska majstora se uočavaju tragovi prve usmenosti. Dosta majstora, obično oni iskusni, uopšte ne oglašavaju svoje usluge a dobro posluju, jer ih preporučuju stare mušterije. Kad nekome zatreba majstor, često i ne čita oglase, nego zove prijatelje i komšije da se raspita znaju li dobrog električara, vodoinstalatera, stolara... Na sličan način mnogi roditelji pronalaze i dadilje („tete“) za čuvanje djece – raspitaju se kod rodbine i prijatelja, a oni im preporučue „odgovornu“ ženu. Ove usluge se često plaćaju „na ruke“, tj. bez računa.

Takođe, na pijaci ćemo nerijetko dobiti kvalitetniju robu, onu „ispod teze“, ako poznajemo prodavače, tj. ako smo njihov redovan kupac. Sa „svojim“ prodavcima obično razmijenimo i nekoliko riječi o zdravlju, zimnici i sličnim temama, a za hranu koju nemaju u ponudi preporučie nam nekog od susjednih prodavaca za koga oni „garantuju“ da ima dobru robu.

Konačno, govor je često medij i za poslove i usluge koje se obavljaju mimo pravila, preko neke uticajne osobe, pa su stvoreni i metaforični izrazi poput *imati/tražiti/naći vezu*, *znati nekog*, *srediti/podmazati stvar*, *završiti/pogurati nešto* (npr. Brković, 2012).

Posljednja tri primjera pokazuju i kako „neformalni“, lični odnosi koji se često ostvaruju usmeno, nekad zamjenjuju ili značajno usmjeravaju „formalne“ odnose.

## Narodno stvaralaštvo

Prema Hevloku, tradicija se u zajednici prenosi u vidu izreka, zajedničkog pjevanja, plesanja i priča. Pripovijedanje privlači pažnju jer je za najveći broj ljudi to najpriятniji jezički oblik – kroz priču o ljudima gradi se niz događaja koji treba da pobude pažnju i nauče ljude o poželjnom i nepoželjnom ponašanju (Havelock, 1986, str. 75-77). Kao što smo vidjeli, pjesme i plesovi su sastavni dio brojnih običaja i okupljanja u kulturnom prostoru BiH. Narodne pjesme i plesove zabilježili su i još uvijek ih bilježe krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog vijeka mnogi istraživači širom BiH, Srbije i Hrvatske. Na primjer, brojne napjeve (ojkače) je zabilježio Kenjalović (2014), duge pjesme i kratke pjesme u dvostihu Nagradić (2020), bečarske pjesme Perić (1996), plesove Rakočević (2012), plesove i napjeve Hadžić (2004), a razna poetska i prozna djela Dragić (2008) i Jurilj (2016).

Ovim autorima pjesme su obično ispjevale, pojedinačno ili u grupi, starije žene i muškarci koji žive na selu i pamte pjesme koje su se izvodile na prelima i na mobama, a poneke se i dalje izvode na svadbama, vašarima i drugim slavlјima i druženjima. U nekim mjestima još se izvodi i po desetak vrsta narodnih igara, najčešće različitih vrsta kola – igre koju izvodi skupina plesača držeći se međusobno za dlanove, za laktove ili za pojas, uz pjesmu i muziku. Jednostavnija kola igraju se obično na svadbama, rođendanima, dočeku Nove godine, vašarima i drugim slavlјima. Takva kola igraju se uz narodne pjesme, ali češće i uz savremenu, autorsku muziku, koja manje ili više liči na narodnu. Ples u kolu je neverbalni izraz prisnosti, saučestvovanja u veselju i, kao takav, trag prve usmenosti. Složenija kola igraju članovi kulturno-umjetničkih društava i svojim nastupima čuvaju sjećanje na narodne pjesme, igre, muziku, instrumente i običaje.

Pored pjesama i plesova, ljudi pamte i prenose s koljena na koljeno i bajke, basne, mitove, poslovice, zagonetke, anegdote, brojalice, brzalice, uspavanke, česte izraze, uzrečice, viceve, psovke, zdravice, pogrdne riječi i kletve, zaklinjanja, preklinjanja, blagosiljanja i anateme (Dragić, 2008; Jurilj 2016; Vuković, 2004). Recimo, Vuković (2004) je sakupio više od 600 narodnih poslovice (str. 267-296), a Perić (1996) oko 500 narodnih poslovice i izreka (str. 208-224).

Sve te narodne umotvorine primjeri su prve usmenosti i po nastanku i po svojim osobinama. Recimo, bajke i basne predstavljaju „konzervativno“ izražavanje – nepromjenjivo znanje (Ong, 1982/2012, str. 41). Ustaljeni izrazi, poput pjesama i poslovice, u ritmičnim obrascima, ponavljanjima ili antitezama po-

mažu u pamćenju stečenog znanja (Havelock, 1986, str. 70; Ong, 1982/2012, str. 34). Psovke se mogu posmatrati kao vid nesputanog, neusiljenog izražavanja osjećanja (npr. ljutnje, iznenađenosti, bola i uznemirenosti (Krstić (2011)), kao i svadljivog govora, što su neke od osobina prve usmenosti.

U usmeno narodno stvaralaštvo mogu se ubrojiti i nadimci. Tako je Jašović (2009), u selu Ugljare kod Kosova Polja u Srbiji, zabilježio 370 nadimaka. Razvrstao ih je u dvanaest grupa po načinu nastanka – na osnovu spoljnog izgleda (npr. Brka), zanimanja (Brica), prezimena (Gruja), porijekla (Bosanac) i sl. Autor kaže da u ovom selu skoro da nema osobe koja nema hipokoristik (skraćeni oblik imena) ili nadimak. Nadimci ukazuju na jednu od osobina Ongove prve usmenosti, u kojoj je izražavanje pristrasno i saučesničko, a mogu se posmatrati i kao primjer duboko-kontekstualne kulture, ali i kao trag rugalačkog i šaljivog iz usmene kulture. I prezimena kod nas često imaju pogrdan ili podsmješljiv prizvuk (E. D. A., 2016).

## Zaključak

U ovom radu je ukazano na tragove prve usmenosti kroz nekoliko porodičnih i vjerskih praznika, različitih narodnih običaja i svakodnevnih susreta, koje odlikuje ritualno usmeno i neverbalno komuniciranje. U svakodnevnom životu, ali i u vrijeme praznika i posebnih događaja, rodbina, komšije i prijatelji u kulturnom prostoru Bosne i Hercegovine često neposredno komuniciraju, kao u vrijeme prve usmenosti. Kad pomažu jedni drugima u seoskim poslovima, kad se sastanu u kaficima, kad proslavljaju slave i druge vjerske i svjetovne praznike u domu i svom naselju, kad dolaze na babine i uselj enje, kad učestvuju u obredima na svadbama i sahranama, pri posjetama grobljima, kad se preruše u maškare i koledare, kad se sretnu na zborovima i vašarima, narodnim igrama i takmičenjima. Većinu običaja prati usmeno i neverbalno ritualno komuniciranje – ustaljene čestitke, zdravice, šale, pjesme, ples (kolo), povorke, ljubljenje, grljenje, zajednički objed, darivanje i kićenje, a ponekad i prodorni zvukovi (crkveno zvono, automobilske sirene, pucanje). Lični događaji, poput rođenja, braka i smrti, često su javni.

Takođe, i danas postoje stvaraoci usmenih djela – recimo, pjesama i zdravica – a živi i staro usmeno stvaralaštvo – bajke, poslovice, izreke, kletve, brojalice, uspavanke i dr. Za dobre ljekare i majstore ljudi se raspituju kod prijatelja i komšija, a nekad traže i „vezu“ za neki posao ili uslugu.

Mnogobrojne prilike za ritualno komuniciranje i tragovi prve usmenosti pojačavaju u njegovanju razgovora i usmenog stvaralaštva, nesputanom izražavanju, čuvanju naslijeđa kroz običaje, izgradnji i održavanju zajednica – porodičnih, prijateljskih, kumovskih, komšijskih, seoskih... zasnovanih često na duboko-kontekstualnom komuniciranju, koje podrazumijeva dobro poznavanje sagovornika i okruženja. Učvršćivanje veza u zajednici može smanjiti i usamljenost. Neke od okolnosti koje svemu tome doprinose mogu biti kolektivistička kultura, relativno nizak stepen urbanizacije (oko 50%), relativno nedavno započeto opšte opismenjavanje (nakon Drugog svjetskog rata), deindustrijalizacija nakon posljednjeg rata i posljedično vraćanje nekih ljudi na selo i poljoprivrednu proizvodnju, povratak tradiciji, siromaštvo, kao i spore službene procedure, ali to je, naravno, tema za neko posebno istraživanje.

## Literatura

- Arnautović, A. (2018, 23. oktobar). Fešta za marku i više. *Stav*. <https://stav.ba/>
- Bogdanić, A. (2016). *Razmatranje novinarskog diskursa i teorije medija: uvod u teoriju novinarosti*. Banja Luka: Komunikološki koledž u Banjaluci.
- Brković, Č. (2012). Potraga za vezama kao konstitutivni element biološkog aspekta državljanstva u bosanskom gradu na granici. *Antropologija*, 12(2), 123-144. <http://www.anthroserbia.org/Journals/Article/1329>
- Carey, J. W. (2009). *Communication as culture: Essays on media and society* (prer. izd.). New York: Routledge.
- Derventski vašar na listi nematerijalne kulturne baštine. (2021, 23. februar). <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=422695>
- Divac, Z. (2002). Komšijski „rituali“. U Z. Divac (ur.), *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini* (str. 227-234). Beograd: Etnografski institut SANU. <https://etno-institut.co.rs/lat/monografije>
- Dragić, M. (2008). *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu. <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/knjiga/743571>
- Đorđević, D. B. (2012). *Kazuj krčmo Džerimo: periferijska kafana i okolo nje*. Niš: Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu.
- E. D. A. (2016, 21. januar). Sjevalo, Puhalo, Padalo – kako su i zašto kod nas nastala smiješna prezimena. *Dnevni avaz*. <https://avaz.ba/>

- Emić, I. (2021, 27. mart). Balkan, Rubaija, Lovački, Gurman, DIT... Zeničke nostalgичne kafane. <https://www.zenicablog.com/balkan-rubaija-lovacki-gurman-dit-zenicke-nostalgicne-kafane/>
- Finnegan, R. (2014). *Literacy and orality: Studies in the technologies of communications* (2. izd.). lulu.com
- Goody, J. (1986). *The logic of writing and the organization of society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. (1987). *The interface between the written and the oral*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Griffin, E. (2012). *A first look at communication theory* (8. izd.). New York: McGraw-Hill.
- Hadžić, H. (2004). *Igre, napjevi i narodni običaji Kraljeve Sutjeske i šire okolice*. Sarajevo: Autor.
- Hall, E. T. (1981). *Beyond culture*. New York: Anchor Books.
- Halpern, DŽ. M. (2006). *Srpsko selo – društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici (1952-1987)*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Havelock, E. A. (1963). *Preface to Plato*. Cambridge: Harvard University Press.
- Henig, D. (2012). 'Knocking on my neighbour's door': On metamorphoses of sociality in rural Bosnia. *Critique of Anthropology*, 32(1), 3-19. <https://doi.org/10.1177/0308275X11430871>
- Ivanović-Barišić, M. (2007). *Kalendarski praznici i običaji u podavalskim selima*. Beograd: Etnografski institut SANU. <https://etno-institut.co.rs/lat/monografije>
- Jašović, G. (2009). Lični nadimci u Ugljaru kod Kosova Polja. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 39, 25-40. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-32930939025J>
- Jurilj, Z. (2016). *Poetika hrvatske usmene književnosti širokobriježskoga kraja u kontekstu tradicijske kulture* [doktorska disertacija, Sveučilište u Mostaru]. <https://www.bib.irb.hr:8443/857730>
- Kenjalović, M. (2014). *Pjesmo moja roditelja moga – tradicionalno narodno pjevanje sjeverozapadne Bosne sa posebnim akcentom na „ojkači“*. Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske.
- Koković, D. (2016). Kafana kao naša svakodnevica i obrazac ponašanja. *Kultura*, 151, 158-166. <https://doi.org/10.5937/kultura1651158K>

- Krelja, B. (2015). *Očuvanje nematerijalne kulturne baštine u lokalnoj zajednici na primjeru Zvončara s područja Kastavštine* [diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli]. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:756155>
- Križanec-Beganović, D. (2017). Pogrebni običaji Bošnjaka u Mahali kod Breze – običajne prakse i vjerski propisi. *Studia mythologica Slavica*, 20, 233-253. <https://ojs.zrc-sazu.si/sms/article/view/6667>
- Krstić, P. (2011). Indeks opsovanog. *Sarajevske sveske*, 35/36, 54-74. <https://sveske.ba/en/broj/35-36-0>
- Kurtović, E. J. (2012, 3. januar). Sarajevski kafici. <https://radiosarajevo.ba/kolumne/elvis-j-kurtovic/sarajevski-kafici/70908>
- Marošević, G. (2005). Naricanje u Hrvatskoj u povijesnom kontekstu. *Narodna umjetnost*, 42(2), 39-48. <https://hrcak.srce.hr/2925>
- McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija – mediji kao čovjekovi proizvođači*. Zagreb: Golden marketing.
- Mitrović, S. (2019, 2. jun). Matursko veče srednjoškolaca u Rogatici. <https://058.ba/2019/06/matursko-vece-srednjoskolaca-u-rogatici-foto-2/>
- Na proslavi Đurđevdana kod porodice Mirović u Bratuncu [snimak]. (2019, 6. maj). <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=336146>
- Nagradić, T. (2020). *Derven(t)ske pjesme, riječi i običaji*. Banja Luka: Besjeda.
- Ong, W. J. (1982/2012). *Orality and literacy: Technologizing of the word*. New York: Routledge.
- Perić, B. (1996). *Čečava – selo u Republici Srpskoj*. Novi Sad: Papirus.
- Petrović, S. (2000a). *Srpska mitologija. Antropologija srpskih rituala (3. knjiga)*. Niš: Prosveta.
- Petrović, S. (2000b). *Srpska mitologija. Mitologija, magija i običaji: istraživanje svrljiške oblasti (5. knjiga)*. Niš: Prosveta.
- Pijević, B. (2008). Tradicionalna seoska okupljanja i zabave, kao sociokulturni fenomen s posebnim osvrtom na sijela i prela u Sarajevskom polju i okolini. *Baštinar*, 11-12, 33-74. <https://www.bastinar.org/mdocuments-library/>
- Pokladne povorke: kako je narod nekada terao zlo i pomagao Suncu da se probudi. (2021, 12. mart). *National Geographic Srbija*. <https://nationalgeographic.rs/>
- Rakočević, S. (2012). *Tradicionalni plesovi Srba u Banatu*. Pančevo: Kulturni centar.

- RTS Oko. (2019, 5. septembar). Korida u Republici Kočić, drugi deo [snimak]. <https://www.youtube.com/watch?v=20j9gxErDBw>
- Skočir, D., i Šakaja, L. (2017). Prostorni aspekti posjećenosti kafića u Zagrebu: dobne i rodne razlike. *Acta Geographica Croatica*, 43/44, 37-58. <https://hr-cak.srce.hr/216385>
- Slaven Kuzmanović. (2016, 2. januar). Koledavci, Gornja Lupljanica, opština Derventa, 2015 [snimak]. [https://www.youtube.com/watch?v=B7Krf\\_OE16o](https://www.youtube.com/watch?v=B7Krf_OE16o)
- Stankić, S. (2003). *Srpski narodni običaji Semberije, Majevice i Donjeg Podrinja*. Bijeljina: Narodna biblioteka „Filip Višnjić“.
- Šljukić, S., i Volić, N. (2016). Kafana u ravničarskom selu: od bircuza do kafića. *Kultura*, 151, 167-183. <https://doi.org/10.5937/kultura1651167S>
- Tönnies, F. (1963). *Community and society (Gemeinschaft und Gesellschaft)*. New York: Harper & Row.
- tvk3. (2021, 6. januar). Teslić – Badnjak u teslićkim selima 06. 01. 2021. [snimak]. [https://www.youtube.com/watch?v=SvkCzGuZS\\_k](https://www.youtube.com/watch?v=SvkCzGuZS_k)
- Vuković, M. T. (2004). *Narodni običaji, verovanja i poslovice kod Srba: sa kratkim pogledom u njihovu prošlost* (12. dop. izd.). Beograd: Sazvežđa.
- Završena Nevesinjska olimpijada: glavne nagrade ostaju u Nevesinju. (2021, 15. avgust). <https://radionevesinje.com/index.php/vijesti/nevesinje/item/2887-završena-nevesinjska-olimpijada-glavne-nagrade-ostaju-u-nevesinju>
- Zlatanović, S. (2003). *Svadba – priča o identitetu: Vranje i okolina*. Beograd: Etnografski institut SANU. <https://etno-institut.co.rs/lat/monografije>

**Jelena Ćurguz**

University of Banja Luka – Faculty of Political Science

## ORALITY IN THE CULTURAL AREA OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

**Summary:** *Starting off from Ong's theory of orality and literacy (Ong, 1982/2012), the aim of this paper is to show that in social communication in the cultural area of Bosnia and Herzegovina, oral communication has been significantly preserved with the features of the primary orality, which is often ritualistic (Carey, 2009) and high-context (Hall, 1981). The study demonstrates that there are numerous traces of the primary orality in the celebration of family and religious holidays (such as Slava), as well as various folk customs (local celebrations, feasts and fairs, folk competitions, masquerades, carolers, weddings and funerals), and in everyday socializing (e.g. in cafes and among neighbors). Most customs are permeated with verbal and non-verbal ritual communication – established greetings and congratulations, toasts, jokes, songs, dances, processions, shared meals, gift-giving and decorations, and sometimes piercing sounds. Also, the old oral literature and expressions are still alive today, which are passed down from generation to generation – e.g. songs, fairy tales, proverbs, sayings, anecdotes, curses, rhymes and lullabies, and many people have specific nicknames. Cultivating orality is one of the ways of preserving heritage, maintaining close interpersonal relationships and strengthening ties in the community, which is especially important today, when human communication is increasingly mediated by different technologies, which can lead to loneliness.*

**Keywords:** *primary orality, ritual communication, high-context communication, customs, Bosnia and Herzegovina*